

בְּשֵׁלֶשֶׁה פְּרָקִים בְּשָׁנָה כִּהְנִים
 נוֹשְׂאִין אֶת כְּפִיָּהֶן אַרְבַּע
 פְּעָמִים בַּיּוֹם,
 בְּשַׁחֲרִית, בְּמוֹסָף וּבִמְנַחָה
 וּבְנִעִילַת שְׁעָרִים,
 בְּתַעֲנוּת וּבְמַעֲמָדוֹת וּבַיּוֹם
 הַכִּפּוּרִים:
 תַּעֲנִית ד, א

גיבוריה של מסכת תענית

תענית פרק ד

את מסכת תענית, העוסקת ברובה בדיני התפילות לגשמים, חורזו רצף של תאריכים המשלים את מעגל השנה.

המסכת נפתחת במילים "יום טוב הראשון של חג", כלומר ט"ו בתשרי, היום שבו לדעת רבי אליעזר מתחילים "להזכיר גשמים" בתפילה. בהמשך הפרק המשנה מציינת תאריכים שבהיעדר גשמים עד אותם ימים חייב הציבור לצום בהם. הפרק האחרון של המסכת, פרק ד, עובר לעסוק בקיץ ומונה את הימים שנהגו להביא בהם את "קרבת העצים" ואת ימי האבל הלאומיים. המעגל נסגר במשנה האחרונה של המסכת, החותמת ביום הכיפורים החל בחודש תשרי, החודש שהמסכת פתחה בו. בהמשך נראה שלכל התאריכים יש יסוד משותף.

פרק ד פותח בפירוט הזמנים שהכוהנים בירכו בהם את העם ארבע פעמים ביום – תעניות, "מעמדות" ויום הכיפורים. כיוון שהפרקים הקודמים עסקו בתעניות אין צורך להסביר את מהותן, והפרק פותח בהסבר על אודות המעמדות ומסיים בהתייחסות ליום הכיפורים. כאמור, בין שני הנושאים האלה הפרק עוסק בקרבן העצים ובימי האבל. בפסקאות הבאות נעיין בכל אחד מהנושאים הללו כשהוא לעצמו ונשתדל לחשוף את הזיקה ביניהם.

מעמדות

אֵלוֹ הֵן מַעֲמָדוֹת, לְפִי שְׁנַאָמַר (במדבר כח), צוֹ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם אֶת
 קִרְבְּנֵי לַחֲמִי,
 וְכִי הֵיֵאָךְ קִרְבְּנֵי שֶׁל אֲדָם קָרְבַּ, וְהוּא אֵינּוּ עוֹמֵד עַל גְּבִיּוֹ,
 הִתְקִינוּ נְבִיאִים הִרְאִשׁוּנִים עֲשָׂרִים וְאַרְבַּע מֵשֻׁמְרוֹת.
 עַל כֹּל מִשְׁמֵר וּמִשְׁמֵר הָיָה מַעֲמֵד בִּירוּשָׁלַיִם שֶׁל כֹּהֲנִים, שֶׁל לְוִיִּם, וְשֶׁל יִשְׂרָאֵלִים.
 הַגִּיעַ זְמַן הַמִּשְׁמֵר לְעֵלוֹת, כֹּהֲנִים וּלְוִיִּם עוֹלִים לִירוּשָׁלַיִם,
 וְיִשְׂרָאֵל שֶׁבָאוּתוֹ מִשְׁמֵר מִתְכַּנְּסִין לְעַרְיָהֶן וְקוֹרְאִין בְּמַעֲשֵׂה בְּרָאשִׁית:

תענית ד, ב

וְאִנְשֵׁי הַמְעַמָּד הָיוּ מִתְעַנִּין אַרְבָּעָה יָמִים בְּשַׁבּוּעַ, מִיּוֹם שְׁנֵי וָעַד יוֹם תְּמִישִׁי.
 וְלֹא הָיוּ מִתְעַנִּין עֶרֶב שַׁבָּת, מִפְּנֵי כְבוֹד הַשַּׁבָּת.
 וְלֹא בְּאֶחָד בְּשַׁבָּת, כְּדִי שֶׁלֹּא יֵצְאוּ מִמְּנוּחָהּ נֶעְנֶג לִיגִיעָה וְתַעֲנִית וְיָמוּתוּ.
 בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן, בְּרֵאשִׁית וַיְהִי רְקִיעַ.
 בְּשֵׁנִי, יְהִי רְקִיעַ וַיִּקְוּוּ הַמַּיִם.
 בְּשָׁלִישִׁי, יִקְוּוּ הַמַּיִם וַיְהִי מְאֹרֶת.
 בְּרִבְעִי, יְהִי מְאֹרֶת וַיִּשְׂרְצוּ הַמַּיִם.
 בְּחֲמִישִׁי, יִשְׂרְצוּ הַמַּיִם וְתוֹצֵא הָאָרֶץ.
 בְּשִׁשִּׁי, תוֹצֵא הָאָרֶץ, וַיִּכְלֹו הַשָּׁמַיִם.
 פְּרָשָׁה גְדוֹלָה, קוֹרִין אוֹתָהּ בְּשָׁנִים, וְהַקְטָנָה בְּיָחִיד, בְּשַׁחֲרִית וּבְמוֹסָף. וּבְמִנְחָה
 נִכְנָסִין וְקוֹרִין עַל פִּיהֶן פְּקוּרִין אֶת שְׁמַע.
 עֶרֶב שַׁבָּת בְּמִנְחָה לֹא הָיוּ נִכְנָסִין, מִפְּנֵי כְבוֹד הַשַּׁבָּת:

תענית ד, ג

לקרבן התמיד, שהוקרב פעמיים בכל יום, מוקדשת מסכת שלמה הקרויה על שמו. מסכת תמיד מתארת בהרחבה את מעשי הכוהנים סביב הקרבת הקרבן ואף נוגעת מעט בתפקידי הלויים. שלא במפתיע נפקד ממסכת זו מקומו של רוב עם ישראל, כל אלו שאינם נמנים עם שבט לוי. ואולם משנתנו מלמדת שגם ישראל (או שלוחיהם),¹ חייבים לנכוח בהקרבת התמיד. יתרה מזו, לדעת התוספתא נוכחותו של "העם", כלומר הציבור שאינו עוסק בהקרבת הקרבן בפועל, היא תנאי להקרבת הקרבן: "ר' שמעון בן לעזר או' כהנים ולוים וכלי שיר והעם מעכבין את העבודה" (תוספתא, תענית ג, ג).

לשון המשנה, "וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו?", מבטאת דרישה ליצירת קרבה וזהות בין בעלי הקרבן – "בני ישראל", ובין קרבנם. זאת ועוד, על פי המשנה, אנשי המעמדות לא רק שנכחו בזמן ההקרבה אלא אף יצרו "שותפות רוחנית" עם הקרבן ועם תהליך הקרבתו. לכן, מלבד השבת והימים הסמוכים לה, הם צמו כל השבוע, ובאמצעות התענית הפכו עצמם למעין קרבן.² גם הביטוי שהמשנה נוקטת כדי לתאר את תפקיד המעמדות – "עומד על גביו" – מתבסס על הציור של מביא הקרבן כקרבן.

תפקיד נוסף המיוחד לאנשי המעמדות הוא קריאה ב"מעשה בראשית". לדעת התלמוד הלכה זו מבטאת את החשיבות המיוחדת של המעמדות שבלעדיהם "לא נתקיימו שמים וארץ" (בבלי, תענית כז ע"ב). מכל האמור לעיל עולה כי בניגוד לרושם המתקבל ממסכת תמיד, גם לישראל שאינו כוהן ואינו לוי יש חלק משמעותי בהקרבת התמיד ובתפקידו הקוסמולוגי של בית המקדש המאיר ומשפיע על העולם כולו.

קרבן העצים

כַּל יוֹם שֶׁיֵּשׁ בוֹ הַלֵּל, אֵין בוֹ מַעֲמָד בְּשַׁחֲרִית.
 קָרְבַּן מוֹסֵף, אֵין בוֹ בְּנֵעִילָה.
 קָרְבַּן עֲצִים, אֵין בוֹ בְּמִנְחָה, דְּבָרֵי רַבִּי עֲקִיבָא.
 אָמַר לוֹ כֵּן עֲזַאי, כִּי הָיָה רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ שׁוֹנֶה, קָרְבַּן מוֹסֵף, אֵין בוֹ בְּמִנְחָה. קָרְבַּן עֲצִים
 אֵין בוֹ בְּנֵעִילָה.
 חֲזַר רַבִּי עֲקִיבָא לְהֵיוֹת שׁוֹנֶה כֵּן עֲזַאי:
 זְמַן עֲצֵי כְּהֻנִּים וְהָעָם, תִּשְׁעָה.
 בְּאַחַד בְּנִיִּסָּן, בְּגִי אֶרֶח כֵּן יְהוּדָה.
 בְּעֶשְׂרִים בְּתַמּוּז, בְּגִי דָּוִד כֵּן יְהוּדָה.
 בְּחֹמֶשׁ קָאָב, בְּגִי פְרָעֹשׁ כֵּן יְהוּדָה.
 בְּשִׁבְעָה בּוֹ, בְּגִי יוֹנָדָב כֵּן רַכָּב.
 בְּעֶשְׂרֵה בּוֹ, בְּגִי סְנָאָה כֵּן בְּגִימִין.
 בְּחֹמֶשׁ עֶשֶׂר בּוֹ, בְּגִי זְתוּאָה כֵּן יְהוּדָה, וְעַמָּהֶם כְּהֻנִּים וְלוֹיִם וְכֹל מִי שֶׁשָּׁעָה בְּשִׁבְטוֹ,
 וּבְגִי גוֹנְבֵי עֲלֵי בְּגִי קוֹצְעֵי קְצִיעוֹת.
 בְּעֶשְׂרִים בּוֹ, בְּגִי פַחַת מוֹאָב כֵּן יְהוּדָה.
 בְּעֶשְׂרִים בְּאֵלוֹל, בְּגִי עֲדִין כֵּן יְהוּדָה.
 בְּאַחַד בְּטַבַּת שָׁבוּ בְּגִי פְרָעֹשׁ שְׁנִיָּה.
 בְּאַחַד בְּטַבַּת לֹא הָיָה בוֹ מַעֲמָד, שֶׁהָיָה בוֹ הַלֵּל וְקָרְבַּן מוֹסֵף וְקָרְבַּן עֲצִים:

תענית ד, ד-ה

במבט ראשון נראה כי הדיון בקרבן עצים מופיע בפרק רק במקרה, אגב הדיון במעמדות שאינם מתקיימים ביום שמביאים קרבן עצים. אולם כפי שכבר ראינו בעבר, הרצף האסוציאטיבי, שנדמה שהוא שרירותי, משרת לעתים מזומנות מטרה רעיונית עמוקה. גם כאן השתלבותם של תאריכי קרבן העצים בתוך הרצף הכרונולוגי של התאריכים המופיעים לאורך המסכת כולה מאפשרת לנו לקשור בין הקרבן ובין הנושאים האחרים שהפרק והמסכת עוסקים בהם. אולם קשר כזה דווקא מעצים את השאלה מה משותף בין קרבן העצים ובין המעמדות.

הקשר מתברר מתוך האופן שבו הבבלי מתאר את ההיסטוריה של קרבן העצים:

כשעלו בני הגולה לא מצאו עצים בלשכה, ועמדו אלו והתנדבו משלהם. וכך התנו נביאים שביניהן: שאפילו לשכה מלאה עצים – יהיו אלו מתנדבין משלהן, שנאמר "והגורלות הפלנו על קרבן העצים הכהנים הלויים והעם להביא לבית אלוהינו לבית אבותינו לעתים מזמנים שנה בשנה לבער על מזבח ה' אלוהינו ככתוב בתורה" (נחמיה י').

בבלי, תענית כח ע"א

מדי שנה בשנה, אותן משפחות שהיו הראשונות לתרום עצים למקדש עם הקמת בית שני בימי עזרא ונחמיה התכבדו לתרום את עצי המערכה במועד השנתי. התוספתא מוסיפה שימי הבאת העצים הם ימי שמחה ונאסרו בהם הספד ותענית (תוספתא, תענית ג, ו). החגיגות היתרה המוקנית להבאת קרבן העצים מבטאת את שותפותם של ישראל, שאינם כוהנים או לוויים ואינם משרתים בקודש, בעבודות המקדש ובהקרבת הקרבנות. משפחות מביאי העצים לא זכו לכבוד זה בשל עושרן או בשל ייחוסן אלא בזכות מעשיהן הטובים ומסירותן למקדש.³ עצם הכינוי "קרבן העצים", אף שאין מדובר בקרבן במונח הרגיל, ממחיש את אותו רעיון העולה מהמעמדות של קרבן התמיד – עם ישראל כולו שותף בהקרבת הקרבנות.

תענית

גם בנושאה המרכזי של המסכת, תענית הגשמים, יש התייחסות לתפקיד המרכזי השמור לעם כולו בתחום שלכאורה שייך למקדש ולכוהנים בלבד. בחג הסוכות הכוהנים מנסכים מים על המזבח באופן חד פעמי, כחלק מטקס בקשת גשמים בשביל העולם כולו.⁴ ישנם פרשנים המפרשים גם את הבאת הערבה למזבח במקדש בסוכות ואת הקרבת שבעים הפרים על רקע הבקשה לגשם.⁵

לעומת הגישה הזאת, ה"מפקידה" את האחריות לגשמים בידי הכוהנים, מסכת תענית מלמדת אותנו שהעם כולו שותף בהבאת גשמים; המסכת עוסקת בעיקר בתעניות ובתפילות מיוחדות של כלל הציבור בעת עצירת גשמים, ולכוהנים ולמקדש אין בהן תפקיד מיוחד.⁶ לתרומתו של האדם הפשוט לירידת הגשמים ביטוי נוסף. כידוע, המשנה נוטה למעט באגדות סיפוריות, אולם במסכת תענית מוקדש נתח נכבד לתיאור דמותו של חוני המעגל, שבזכות תפילותיו ירד גשם בעת בצורת. חוני המעגל, אדם בלי שום תואר, בוודאי לא כוהן ואפילו לא רב, הוצג כאיש עממי אשר אינו נמנה עם קבוצת החכמים ובכל זאת קרבתו לקב"ה רבה משלהם (תענית ג, ח).

ימי אבלות

חֲמִשָּׁה דְּבָרִים אָרְעוּ אֶת אַבֹּתֵינוּ בְּשִׁבְעָה עֶשֶׂר בְּתַמּוּז וְחֲמִשָּׁה בְּתַשְׁעָה בְּאָב.
בְּשִׁבְעָה עֶשֶׂר בְּתַמּוּז נִשְׁתַּבְּרוּ הַלְוִיִּם, וּבִטְלַת הַתְּמִיד, וְהִקְבָּעָה הָעִיר, וְשָׁרַף
אֶפְסֹטָמוֹס אֶת הַתּוֹרָה, וְהָעֶמִיד צָלַם בְּהִיכָל.
בְּתַשְׁעָה בְּאָב נִגְזַר עַל אַבֹּתֵינוּ שֶׁלֹּא יִכְנסוּ לְאֶרֶץ, וְחָרַב הַבַּיִת בְּרֵאשׁוֹנָה וּבְשֵׁנִיָּה,
וְנִלְכְּדָה בֵּיתָר, וְנִחְרְשָׁה הָעִיר.
מִשְׁנַכְּנֵס אָב, מִמַּעֲטִין בְּשִׁמְחָה.

⁷ תענית ד, ו

כשם שהעם שותף בעבודת המקדש הוא שותף באבל על חורבנו. התוספתא מביטה שימי הצום והאבל "עתידין להיות ימים טובים לישראל... וכל המתאבלים עליה בעולם הזה שמחין עמה לעולם הבא" (תוספתא, תענית ג, יד). אולם המשנה גם מפתיעה בכך שהיא מגלה כי האבלות בימים אלו אינה רק על חורבן המקדש ואבדן העצמאות הלאומית (שבאה אל קיצה עם חורבן ביתר) אלא גם על אסונה של התורה – שבירת הלוחות ושרפת התורה. קשירת הקשר בין התורה למקדש חוזרת גם בסוף המסכת, אם כי בהקשר אופטימי:

וְכֵן הוּא אוֹמֵר, (שיר השירים ג) צְאִינָה וּרְאִינָה בְּנוֹת צִיּוֹן בְּמִלֵּךְ שְׁלֵמָה בְּעֶטְרָה שְׁעֵטְרָה לֹא אָמוּ בְּיָוֶם תִּתְּנֶנּוּ וּבְיָוֶם שְׁמַחַת לְבוֹ.
בְּיָוֶם תִּתְּנֶנּוּ, זֶה מִתֵּן תּוֹרָה. וּבְיָוֶם שְׁמַחַת לְבוֹ, זֶה בְּנֵן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ, שְׂיִבְנֶנָה בְּמַהֲרָה בְּיָמֵינוּ. אָמֵן.

תענית ד, ח

כפי שנראה בהמשך, כנגד שני ימי האבל על התורה והמקדש ישנם שני ימי שמחה, "ימים טובים לישראל", שלדעת המשנה לא היו כדוגמתם – ט"ו באב ויום הכיפורים. יום הכיפורים, השיא של עבודת המקדש, הוא גם היום שקיבלנו בו את "הלוחות השניים", והוא הפעם היחידה בשנה שבה נכנס הכוהן הגדול לקודש הקדשים, מקום משכנו של הארון ובתוכו הלוחות ושבריהן. במילים אחרות, ביום הכיפורים מתגלה כי בלב המקדש שוכנת התורה.

הצגת הקשר ההדוק בין התורה למקדש היא דרך נוספת לבטא את השייכות של העם למקדש. דרך לימוד התורה, שאינו מוגבל למוצא או מעמד, יכול כל אחד לגעת ב"לב המקדש". מאותה הסיבה ממש הבבלי גורס שלימוד תורה שווה ערך להקרבת קרבנות,⁸ והמשנה אומרת כי "ממזר תלמיד חכם קודם לכוהן גדול עם הארץ" (הוריות ג, ח).

יום הכיפורים וט"ו באב

אָמַר רַבִּן שִׁמְעוֹן בֶּן גַּמְלִיאֵל, לֹא הָיוּ יָמִים טוֹבִים לְיִשְׂרָאֵל בְּחַמְשָׁה עָשָׂר בְּאָב וּבְיוֹם הַכִּיפּוּרִים, שֶׁבִּקְרָבָן בְּנוֹת יְרוּשָׁלַיִם יוֹצְאוֹת בְּכָלֵי לֶבָן שְׂאוּלֵינָן, שְׁלֵא לְבִישׁ אֶת מִי שְׂאִין לוֹ. כָּל הַפְּלִים טְעוּנֵינָן טְבִילָה.
וּבְנוֹת יְרוּשָׁלַיִם יוֹצְאוֹת וְחוֹלוֹת בְּכַרְמֵי.
וְמָה הָיוּ אוֹמְרוֹת, בְּחוּר, שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה, מָה אֵתָּה בּוֹרֵךְ לָךְ. אֵל תִּתֵּן עֵינֶיךָ בְּנוֹי, תֵּן עֵינֶיךָ בְּמִשְׁפָּחָה. (משלי לא) שֶׁקֶר הַחֵן וְהַבֵּל הַיָּפִי, אִשָּׁה יִרְאֵת ה' הִיא תִתְּהַלֵּל.
וְאוֹמֵר, תִּנּוּ לָהּ מִפְּרֵי יָדֶיהָ, וַיִּהְלֹוּהָ בְּשִׁעְרֵים מְעֻשִׂיָּהּ.

תענית ד, ח

מדוע שני ימים אלו שמחים וטובים כל כך? במבט ראשון נראה כי השמחה נבעה ממחול הבנות ומהמשפחות העתידות להיבנות בעקבותיו. אף על פי שאפשר להציע הבנה כזו לט"ו באב, קשה מאוד להניח שהמשנה צמצמה את ערכו וייחודו של יום הכיפורים, היום שהתורה אומרת עליו "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם" – לריקודים ומחולות. ואמנם, בעקבות ניתוח כתבי היד של המשנה, פנחס מנדל מציע שהחלק העוסק בשידוכים (החל ב'ומה היו אומרות...") הוא הוספה מאוחרת, וכך במשנה המקורית מחול הבנות היה ביטוי לשמחה ולא סיבתה.⁹

אם כן, מהי סיבת השמחה היתרה בימים אלו? כפי שמנדל מציין, ט"ו באב היה יום ההקרבה המרכזי של קרבן העצים והשתתפו בו רבים מכל גוני העם, ולפי כמה מסורות הוא אף היה המועד האחרון בשנה שהובא בו הקרבן.¹⁰ אם כן, אפשר למצוא דמיון בינו ובין יום הכיפורים; ימים אלו מדגישים את שותפותו של העם במקדש – האחד בקרבן העצים והאחר בגילוי התורה שבלב המקדש. מסקנתו של מנדל הולמת את הכיוון שהצענו לפרק כולו: "ומזה מתברר המסר העיקרי של רבן שמעון בן גמליאל, שכן דווקא בשני ימים האלה בלט במיוחד הקשר ההדוק של העם – כל העם – לבית המקדש".¹¹

קישור משמעותי נוסף של ריקוד הבנות ושל בית המקדש מצאנו בבגדי הלבן שלבשו המחוללות – כצבע בגדי יום הכיפורים של הכוהן הגדול.¹² גם ההלכה במשנה אגדתית זו, "כל הכלים טעונים טבילה", מחזקת את הקשר של מחוללות הבנות לעולם המקדש ולטהרה החמורה הנהוגה בו. יתרה מזו, לשון זו מופיעה גם במשנה האחרונה של מסכת חגיגה, ביחס לכלי המקדש עצמם: "כל הכלים שהיו במקדש טעונים טבילה" (חגיגה ג, ח).¹³ מסכת תענית נחתמת בפירוש אלגורי לפסוק משיר השירים:

וְכֵן הוּא אֹמֵר, (שיר השירים ג) צְאִינָה וּרְאִינָה בְּנוֹת צִיּוֹן בְּמַלְךְ שְׁלֹמֹה בְּעֶטְרָה שְׂעִטְרָה לֹא אִמּוֹ בְּיוֹם תְּתַנְּתוּ וּבְיוֹם שְׂמַחַת לְבוֹ.
בְּיוֹם תְּתַנְּתוּ, זֶה מִתֵּן תוֹרָה. וּבְיוֹם שְׂמַחַת לְבוֹ, זֶה בְּנֵן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ, שְׂיִבְנָה בְּמִהְרָה בְּיָמֵינוּ. אָמֵן.

תענית ד, ח

בפרק העוסק בפרקי אבות אציע כי הפירוש האלגורי לשיר השירים, שלפיו מערכת היחסים המתוארת בספר היא בין עם ישראל לקב"ה, אינו מבטל את ערכה של המשמעות המילולית של הפסוקים העוסקים בקשר הממשי בין איש לאישה היות שבעיני חז"ל גם בקשר זה שורה קדושה "זכו שכינה ביניהם" (בבלי, סוטה יז ע"א). הקבלה רעיונית זו זוכה למימוש מעשי בסיפור השידוכים בט"ו באב וביום הכיפורים.¹⁴ הדרמה הקוסמית של ימי הקרבה בין עם ישראל לקב"ה מולידה חיבור בין איש לאישה. נקודה זו מודגשת במיוחד ביום

הכיפורים, בעת שנכנס הכוהן הגדול "לפני-ולפנים" ומצא את שני הכרובים, המייצגים את עם ישראל ואת הקב"ה, "מעורים זה בזה... כחבת זכר ונקיבא" (בבלי, יומא נד ע"א). אפשר לסכם ולומר שבמהלך לימוד מסכת תענית נחשפת דמותם של גיבוריה האמתיים של המסכת – עם ישראל, "ממלכת כוהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו).

- 1 תוספתא, תענית ג, ב.
- 2 בבלי ברכות יז ע"א, זוהר משפטים קיט ע"ב.
- 3 ראה במיוחד את הסיפורים בתוספתא ג, ז-ט על בני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות.
- 4 על פרטי הטקס – סוכה ד, ט. על מטרתו לבקש גשמים – תוספתא סוכה ג, יח.
- 5 ראה מקורות נגן, סוכה, פרק חמישי.
- 6 עם זה, יש דעה שהתקיעות בחצוצרות שליוו את תפילות התענית היו רק "בשער המזרח ובהר הבית" (תענית ב, ה).
- 7 יש לשים לב לעיצוב המשנה – שתי רשימות, כל רשימה בת חמישה פריטים ופותחת באירוע מתקופת המדבר. שני אירועים אלו נבעו מחטאי עם ישראל וכך נרמזת גם סיבת שאר האירועים המוזכרים במשנה. תודתי לאסף עמיר שהעיר לי על כך.
- 8 בבלי מנחות קי ע"א.
- 9 מנדל, ט"ו באב, עמ' 147-178.
- 10 שם, עמ' 168.
- 11 שם, עמ' 170. ראה שם גם הערה 92 על עדויות על המשתתפים הרבים בקרבן העצים.
- 12 ראה שם, הערה 94, מקורות שבאי המקדש בימי שני לבשו בגדי לבן לפני כניסתם למקדש.
- 13 תודתי לחובב יחיאלי שהעיר לי על הקבלה זו.
- 14 ראה את שכתבנו על אבות פרק ו', לקמן עמ' 205, ויומא פרק א', לעיל עמ' 101.